

Znaczenie endogenicznych czynników rozwoju regionalnego w świetle badań empirycznych

Karolina Olejniczak

Politechnika Poznańska, Polska

Streszczenie

Czynniki rozwoju regionu oznaczają pewne cechy lub ich kombinacje, których wykorzystanie w określonym miejscu i czasie prowadzi do pozytywnych zmian na danym terytorium. Najważniejszą siłą sprawczą regionu są czynniki endogeniczne. Tworzy je m.in. potencjał społeczno-gospodarczy, położenie i infrastruktura, a także dostępność czynników produkcji i przedsiębiorczość. Celem pracy była ocena wykorzystania endogenicznych czynników rozwoju sfery ekonomicznej, infrastrukturalnej i przestrzennej przez przedsiębiorstwa w subregionie leszczyńskim. Skoncentrowano się na zdolności do innowacji oraz tworzenia nowych technik i technologii, znaczeniu instytucji otoczenia biznesu oraz czynnikach związanych z lokalizacją, które zdaniem autorki mają szczególny wpływ na rozwój subregionu.

Słowa kluczowe: przedsiębiorstwa, czynniki endogeniczne, instytucje otoczenia biznesu, rozwój

Wstęp

Zasadniczym celem rozwoju regionalnego jest podejmowanie przez władze publiczne i inne podmioty działań prowadzących w określonej perspektywie czasu do poprawy sytuacji społeczno-gospodarczej na danym terytorium (Szymła 2005, s. 102). W literaturze przedmiotu w tworzonych koncepcjach zrównoważonego rozwoju regionalnego zwraca się uwagę na cele gospodarcze, społeczne oraz cele ochrony przyrody prowadzące do osiągnięcia wyższej jakości życia społeczności lokalnej (Psyk-Piotrowska 2011, s. 151). Według Wojtasiewicza (1997, s. 9) cele rozwoju lokalnego (regionalnego) mają charakter uniwersalny. Jednak zgodnie ze specyfiką określonych warunków miejscowych następuje ich konkretyzacja i uszeregowanie pod względem ważności oraz ich dostosowanie do lokalnych warunków. Lista celów polityki regionalnego rozwoju ekonomicznego sporządzona przez OECD obejmuje m.in.: wzmocnianie konkurencyjności regionów poprzez wykorzystywanie potencjałów dotychczas niewykorzystanych, wykorzystywanie wewnętrznych szans wzrostu poprzez potencjał tkwiący w lokalnych produktach i usługach, wzrost zatrudnienia i długookresowych możliwości kariery oraz poprawę stanu zagospodarowania przestrzennego jako czynnika jakości życia mieszkańców i otoczenia biznesu. Czynniki rozwoju regionalnego powinny odzwierciedlać jego cele. W literaturze przedmiotu dzieli się je na czynniki zewnętrzne i wewnętrzne (endogeniczne), przy czym w praktyce przenikają się one, a nawet występują pewne zależności pomiędzy nimi. Zależności te mogą sprzyjać rozwojowi tworząc zjawisko synergii lub też ograniczać rozwój. Czynniki rozwoju można pojmować jako pewne potencjalne możliwości stymulujące rozwój, a rozwój należy traktować jako proces przyczynowo-skutkowy, który jest kreowany i urzeczywistniany przez wiele różnorodnych czynników. Czynniki te mogą mieć charakter generalny lub szczegółowy oraz występować powszechnie lub incydentalnie (Kotarski 2013, s. 59).

Celem artykułu jest próba oceny wykorzystania endogenicznych czynników rozwoju przez przedsiębiorstwa w subregionie leszczyńskim, a także określenie wpływu tych przedsiębiorstw na rozwój subregionu. Wychodząc od analizy endogenicznych czynników rozwoju, skoncentrowano się na wybranych czynnikach sfery ekonomicznej, infrastrukturalnej i przestrzennej, mających zdaniem autorki szczególny wpływ na rozwój subregionu, w kontekście ich wykorzystania i oceny przez przedsiębiorstwa w świetle badań przeprowadzonych w subregionie.

1. Czynniki rozwoju regionów

Czynniki rozwoju regionu oznaczają pewne cechy lub ich kombinacje, których wykorzystanie w określonym miejscu i czasie prowadzi do pozytywnych zmian na danym terytorium. Istotne staje się więc odpowiednie rozpoznanie takich czynników i mechanizmów, ale również barier rozwoju i podejmowanie stosownych działań wyprzedzających. Czynniki zewnętrzne rozwoju regionalnego obejmują zmiany w jego makrootoczeniu pochodzące z procesów globalizacji, integracji europejskiej oraz warunków makroekonomicznych takich jak: podatki, wydatki na B+R, zmiany ustrojowe i polityczne, konkurencyjność innych regionów, polityki sektorowe. Do czynników zewnętrznych należą m.in:

- popyt zewnętrzny na produkty i usługi danego regionu,
- napływ BIZ,
- upodmiotowienie regionu w tym zakresie jego kompetencji,
- relacje między instytucjami rządowymi i regionalnymi,
- pomoc publiczna.¹

Czynniki wewnętrzne – endogeniczne są najważniejszą siłą sprawczą regionu (Nogalski i inni 2006, s. 6). Wynikają z jego potencjału społeczno-gospodarczego, położenia i infrastruktury, dostępności czynników produkcji, przedsiębiorczości i polityki intraregionalnej. Dzielią się na czynniki sfery gospodarczej, infrastrukturalnej, społecznej, przestrzennej i czynniki ekosystemu. W sferze gospodarki są to przede wszystkim:

- rozwinięta baza ekonomiczna zaspakajająca popyt zewnętrzny w postaci eksportu do innych regionów i krajów,
- różnicowana, wielofunkcyjna struktura gospodarcza, gwarantująca szanse rozwojowe, odporność na wahania koniunktury i zdolności adaptacyjne do zmieniającego się otoczenia,
- dział sektora badań i rozwoju, szkół wyższych, usług finansowych oraz nowoczesnych branż przemysłu,
- środowisko przedsiębiorczości kreujące powstawanie i funkcjonowanie na znaczną skalę środowiska MSP,
- występowanie klastrów,
- zdolność do innowacji i rozwijania nowych technik i technologii,
- struktura oraz wielkość rynków lokalnych i regionalnych,
- inwestycje w kapitał ludzki, w technologie i nieruchomości, w infrastrukturę, przedsięwzięcia kulturalne, rozrywkowe i w turystykę.

W sferze infrastruktury czynniki rozwoju tworzą instytucje i urzędy infrastruktury technicznej lokalnej i regionalnej, a także potencjał rozwojowy infrastruktury i zasobność budżetów jednostek samorządu terytorialnego. W szczególności chodzi o infrastrukturę komunikacyjną umożliwiającą dostępność obszaru oraz jego otwartość na przepływ ludzi, towarów i informacji. Infrastrukturę komunikacyjną tworzą drogi szybkiego ruchu, kolej, porty lotnicze oraz systemy telekomunikacyjne. Niezwykle istotna jest jakość, sprawność, przepustowość, powszechność oraz niezawodność infrastruktury oraz jej powiązania z międzynarodowymi sieciami połączeń. Infrastruktura instytucjonalna oznacza dobrze zorganizowaną sieć współpracujących ze sobą instytucji publicznych, gospodarczych, finansowych oraz społecznych i naukowych, która określa ludzkie zachowania w społeczności (North 1997, s. 4).

Sfera społeczna czynników rozwoju to uwarunkowania demograficzne, kapitał ludzki, kapitał społeczny, warunki życia oraz instytucje i usługi społeczne (infrastruktura społeczna, w szczególności edukacyjna i ochrony zdrowia). Do uwarunkowań demograficznych należą: liczba i struktura ludności według cech demograficznych, przyrost naturalny oraz migracje. Kapitał ludzki oznacza zasób wiedzy, umiejętności, kwalifikacje zawodowe, inteligencję, kreatywność, zdolności oraz możliwość adaptacji do zmian w otoczeniu. Kapitał społeczny oznacza umiejętności współpracy, podejmowania działań zbiorowych na rzecz dobra wspólnego, gotowość do wolontariatu oraz skłonność

1. Zob. Rozwój regionalny — zagadnienia ogólne, oprac. przez A. Gralaka, SGGW, Wydział Leśny, Warszawa 2006, [@:] <http://stary.wl.sggw.pl/units/zuolwrr/materialy/rozwoj/Rozwojregionalny.pdf>.

do samoorganizacji społeczeństwa. Według Bourdieu kapitał społeczny tworzą relacje i sieci społeczne. Ważnym czynnikiem rozwoju staje się umiejętność społeczności lokalnej identyfikowania i rozwiązywania lokalnych problemów (Bourdieu i Wacquant 2001, s. 105).

W sferze przestrzennej czynniki rozwoju tworzą:

- dostępność przestrzenna tzn. odległość od zagranicznych centrów gospodarczych, ośrodków przemysłowych i atrakcji turystycznych oraz warunki fizjograficzne,
- ład i struktura przestrzenna oraz wartość przestrzeni,
- struktura osadnictwa tzn. główne ośrodki miejskie i ich ranga, rozwój funkcji centrotwórczych ośrodków regionalnych i ich powiązania z otaczającymi je obszarami, ośrodki subregionalne.

W sferze ekosystemu są to świadomość ekologiczna mieszkańców oraz potencjał rozwoju infrastruktury ekologicznej, zasoby i komponenty środowiska takie jak: klimat, ukształtowanie terenu oraz zasoby naturalne i jakość środowiska naturalnego (stan zanieczyszczenia i dewastacji).

Znaczenie poszczególnych czynników rozwoju zmienia się w czasie. Obecnie na znaczeniu tracą czynniki zasobowe (np. ziemia, wody, surowce naturalne, duże zasoby słabo wykwalifikowanej siły roboczej oraz środki trwałe) na rzecz czynników jakościowych takich jak: kwalifikacje pracowników, jakość i sprawność infrastruktury transportowej i telekomunikacyjnej, sprawność administracji, zróżnicowanie struktury gospodarczej, warunki życia oraz image obszaru.² W dalszej części przedmiotem rozważań będą wybrane czynniki sfery gospodarki, infrastruktury komunikacyjnej i instytucjonalnej oraz sfery przestrzennej.

2. Wykorzystanie wybranych czynników rozwoju w subregionie

W niniejszym rozdziale zostaną zaprezentowane wyniki badań własnych wśród przedsiębiorstw w subregionie leszczyńskim w kontekście wykorzystania endogenicznych czynników rozwoju i wpływu tych przedsiębiorstw na rozwój subregionu. Ich celem było zbadanie zdolności do innowacji i rozwijania nowych technologii, korzystanie z usług instytucji otoczenia biznesu i pozyskiwania zasobów w formie zewnętrznych źródeł finansowania, elementów kapitału ludzkiego i relacyjnego, a także sieci współpracy, wizerunku regionu, dostępności komunikacyjnej i jakości administracji publicznej, które w literaturze przedmiotu wskazywane są jako kluczowe dla rozwoju regionalnego. Badanie przeprowadzone zostało w 2015 roku na losowo wybranej próbie przedsiębiorstw prowadzących działalność w subregionie leszczyńskim. W pracy zaprezentowane zostały wybrane wyniki badania jakościowego 20 przedsiębiorstw, przeprowadzonego za pomocą wywiadu pogłębionego.

Najwięcej badanych przedsiębiorstw prowadziło działalność w formie indywidualnej działalności gospodarczej (60%). Pozostałe formy prawne to sp. z o.o. (35%) oraz spółdzielnie (5%). W tabeli przedstawiono wielkość badanych przedsiębiorstw ze względu na liczbę zatrudnionych.

Tab. 1. Struktura badanych przedsiębiorstw

Mikro (0–9 zatrudnionych)	60%
Małe (10–49 zatrudnionych)	30%
Średnie (50–249 zatrudnionych)	5%
Duże (250 i więcej zatrudnionych)	5%

Tab. 2. Roczne obroty przedsiębiorstw (w zł)

Poniżej 100 000	25%
100 000 – 500 000	15%
500 000 – 1 000 000	15%
1 000 000 – 5 000 000	20%
5 000 000 – 10 000 000	5%
10 000 000 – 50 000 000	5%
Powyżej 50 000 000	15%

2. Zob. Rozwój regionalny — zagadnienia... dz. cyt.

Przedmiotem działalności badanych przedsiębiorstw były usługi (40%) takie jak: brokerskie i ubezpieczeniowe, transportowe, reklama i turystyka, obróbka metali, doradztwo w zakresie zarządzania zakupami, montaż mebli oraz fryzjerstwo, a także produkcja (50%), budownictwo (15%), handel (10%), badania i rozwój (5%), finanse (5%) i wydawnictwo (5%). Blisko połowa przedsiębiorstw utrzymywała obroty w ostatnich 2 latach na niezmiennym poziomie i tyle samo zwiększyło obroty w tym okresie. Tylko w jednym przypadku obroty miały tendencję malejącą.

Udział procentowy w badanej próbie mikroprzedsiębiorstw jest mniejszy niż ich udział w ogólnej liczbie przedsiębiorstw w Polsce wynoszący 96,32%. Natomiast udział w próbie małych, średnich i dużych firm jest większy niż przeciętnie w Polsce, odpowiednio: 2,66%, 0,85% i 0,17%. Odpowiada to ogólnej tendencji ilości poszczególnych przedsiębiorstw w gospodarce subregionu (mikroprzedsiębiorstw jest mniej, natomiast małych, średnich i dużych jest więcej). Również wymienione branże odpowiadają w znacznym stopniu podziałowi podmiotów gospodarczych według PKD w subregionie.³

2.1. Czynniki sfery gospodarki

Zgodnie ze Strategią Lizbońską, rozwój przedsiębiorstw w kraju oraz ekspansja na rynki zewnętrzne następować ma przez działalność badawczo-rozwojową i innowacje. W praktyce oznacza to skoncentrowanie się na kwestiach jakości produktów i promowaniu partnerstw (Strużycki 2004, s. 19). Zasadniczym celem wprowadzania innowacji jest wzmacnianie lub zachowanie pozycji konkurencyjnej. Charakter aktywności innowacyjnej przedsiębiorstw zależy od ich potencjału innowacyjnego (Zastempowski 2008, s. 133). Wprowadzenie innowacji determinowane jest m.in. przez potencjał techniczny i infrastrukturalny, dostępność źródeł finansowania oraz twórcze przetwarzanie wiedzy i informacji (Zrobek 2008, s. 192). Połowa badanych przedsiębiorstw w latach 2012–2014 przeprowadziła modernizację technologii wytwarzania produktu/usługi oraz udoskonaliła ich jakość. 40% wprowadziło nowe produkty lub usługi, a 35% koncentrowało się na wzmocnieniu wizerunku i podniesieniu kwalifikacji kadr (30%).

Rys. 1. Zrealizowane przedsięwzięcia rozwojowe w ostatnich trzech latach

Sposobem na wzmocnienie konkurencyjności produktów/usług było: podniesienie jakości (65%) i unowocześnienie techniczne (30%), podniesienie skuteczności marketingu (45%) i koncentracja na wyselekcjonowanej grupie odbiorców (30%), a także zwiększenie szybkości dostaw (25%). 15% przedsiębiorstw zamierzało konkurować poprzez niskie ceny i tylko 10% poprzez innowacje. Jako bariery ograniczające poziom technologii w przedsiębiorstwie najczęściej wskazywano: brak kapitału na zakup maszyn lub sprzętu (35%) oraz brak odpowiednio wykwalifikowanej siły roboczej (25%). Co ciekawe, również 35% respondentów nie wskazało żadnych barier ograniczających poziom technologii. Do największych przeszkód w zwiększeniu sprzedaży zaliczono jednak: spadający popyt (40%) i silną konkurencję (45%), a także brak możliwości znalezienia nowych segmentów rynku (30%). Ponadto wskazywano również barierę mocy produkcyjnych (15%), brak doświadczenia w marketingu (10%) oraz wysokie koszty transportu (5%). Co trzecie przedsiębiorstwo

3. Zob. http://www.leszno.pl/Struktura_gospodarki.html.

sprzedawało swoje produkty/usługi wyłącznie na rynku lokalnym i również co trzecie prowadziło sprzedaż regionalną. Co piąte deklorowało sprzedaż na rynkach ponadregionalnych, 5% na rynkach UE i 15% na rynku globalnym. Połowa przedsiębiorstw deklorowała porozumienia o współpracy z innymi firmami lub organizacjami w subregionie. Również co drugie przedsiębiorstwo zlecało innym firmom w regionie wykonawstwo części swoich zadań. Co czwarte deklorowało, że robi to regularnie.

2.2. Czynniki sfery infrastruktury i sfery przestrzennej

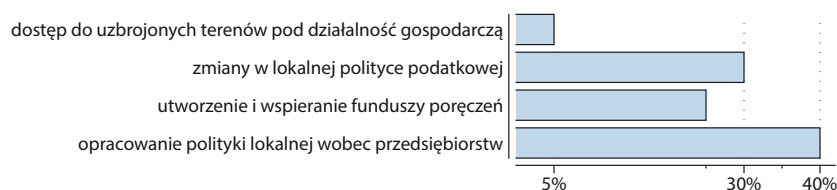
Wśród czynników infrastruktury instytucjonalnej kluczową rolę odgrywają instytucje otoczenia biznesu (banki, fundusze venture capital, fundusze pożyczkowo-poręczeniowe, firmy konsultingowe i audytorskie, agencje rozwoju regionalnego, organizacje inicjatyw lokalnych, samorząd gospodarczy i in.), instytucje naukowo-badawcze oraz dobrze zorganizowane, efektywne i przejrzyste działające władze publiczne (Filipiak i Ruszała 2009, s. 75). Pomimo najczęściej wskazywanej bariery w postaci braku kapitału tylko 65% przedsiębiorstw było zainteresowanych pozyskaniem kapitału obcego (np. kredyt bankowy, leasing) na rozwój, a 30% zdecydowanie zaprzeczyło takiemu zainteresowaniu. Połowa przedsiębiorstw nie otrzymała w ostatnich latach żadnej porady od instytucji lub organizacji z zewnątrz.

Tab. 3. Porady/konsulting spoza przedsiębiorstwa

Nie otrzymała	50%
Biuro rachunkowe	40%
Kancelaria prawna	20%
Bank	10%
Firma konsultingowa	15%
Inne instytucje otoczenia biznesu . . .	5%
Organizacja partnerska	0%
Struktury klastrowe	0%
Administracja publiczna	5%
Samorząd gospodarczy	10%

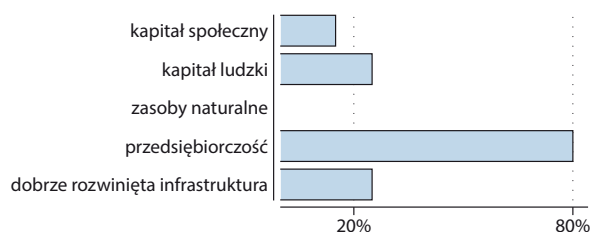
Najwięcej porad w ostatnich latach dotyczyło: zarządzania finansami, strategii rozwoju, a także rozwoju nowych produktów/usług, technologii informatycznych, sprzedaży/marketingu oraz szkoleń pracowników. Najbardziej pożądanym rodzajem pomocy w przyszłości dotyczyły: szkoleń pracowników, rozwoju nowych produktów/usług, sprzedaży/marketingu i informacji o zewnętrznych źródłach finansowania. Tylko 20% firm korzystało w momencie badania z funduszy unijnych i krajowych, a 35% nigdy nie korzystało z tych źródeł. Blisko jedna trzecia firm ubiegała się o kredyt bankowy, ale też blisko jedna trzecia nigdy nie ubiegała się o pożyczkę lub kredyt. 95% przedsiębiorstw nigdy nie korzystało z instytucji transferu technologii i innowacji. Tylko co dziesiąta firma, deklorowała, że zamierza w przyszłości korzystać z usług takich instytucji.

Do najważniejszych warunków tworzonych przez władze lokalne, które mogą przyczynić się do szybszego rozwoju przedsiębiorstw zaliczono: ulgi podatkowe, usługi wsparcia biznesu i utworzenie oraz wspieranie funduszy poręczeń. Ponadto zwrócono uwagę na poprawę/budowę infrastruktury drogowej, zwłaszcza umożliwiającej dojazd do punktów handlowych.

Rys. 2. Oczekiwania wobec władz lokalnych

Połowa respondentów oceniła poziom obsługi przedsiębiorstw przez pracowników urzędów miast, gmin i powiatów jako średni. 35% oceniło ten poziom jako niski i tylko 15% jako wysoki. Ogólne warunki prowadzenia działalności w subregionie większość przedsiębiorstw określiła jako dobre (40%) lub średnie (35%). Blisko co dziesiąte przedsiębiorstwo określiło je jako niezbyt dobre. Nie-wielka liczba przedsiębiorstw oceniła ogólne warunki jako bardzo dobre (5%) lub zdecydowanie złe (5%). Za charakterystyczne cechy subregionu, które mogą przyczynić się do rozwoju zdecydowana większość wskazała przedsiębiorczość.

Rys. 3. Cechy charakterystyczne subregionu mogące przyczynić się do rozwoju przedsiębiorstw

Połowa badanych przedsiębiorstw oceniła, że lokalizacja nie wpływa w żadnym stopniu na ich rozwój. 35% wskazało na małe ograniczenia, a 15% oceniło je jako duże. Również 85% przedsiębiorstw nie dostrzegało ograniczeń rozwoju związanych z infrastrukturą telekomunikacyjną i transportową, mediami i dostępnością rynków zbytu, a tylko 15% dostrzegało takie ograniczenia. Jako największe ograniczenia rozwoju w subregionie wskazano: brak lokalnej polityki wspierania przedsiębiorczości, brak pracowników o odpowiednich kwalifikacjach, niewystarczający dostęp do kapitału, słabo rozwiniętą infrastrukturę komunikacyjną i brak dostępu do uzbrojonych terenów przeznaczonych na inwestycje.

Zakończenie

Na podstawie wyników badań przedstawionych w artykule należy stwierdzić, że tylko połowa przedsiębiorstw w badanym subregionie podejmuje liczne działania modernizacyjne i poprawiające jakość produktów/usług, wprowadza nowe produkty i prowadzi działania marketingowe. Choć do głównych barier zwiększenia sprzedaży zaliczono spadający popyt i silną konkurencją, przedsiębiorstwa w zasadzie nie wprowadzały innowacji, a współpraca z instytucjami transferu wiedzy i technologii, z wyjątkiem jednej dużej firmy o zasięgu globalnym, była im nieznaną. Jakkolwiek brak odpowiednio wykwalifikowanej siły roboczej zaliczono do najważniejszych przeszkód w rozwoju przedsiębiorstw, tylko jedna trzecia przedsiębiorstw prowadziła działania wzmacniające kapitał ludzki. Na pozytywną uwagę zasługuje fakt dość licznych porozumień o współpracy i regularnego zlecenia części swoich zadań partnerom w subregionie. Rynek lokalny i regionalny pozostawał najważniejszym rynkiem zbytu dla większości przedsiębiorstw. Chociaż brak kapitału na zakup maszyn i urządzeń był najważniejszą barierą usprawnień procesów, tylko około dwie trzecie badanych było zainteresowanych pozyskaniem kapitału zewnętrznego na rozwój. Jakkolwiek połowa przedsiębiorstw korzystała z porad zewnętrznych firm i instytucji, to jednak w większości były to biura rachunkowe i kancelarie prawne. Większość przedsiębiorstw oceniło ogólne warunki prowadzenia działalności w subregionie jako dobre lub średnie i nie dostrzegało ograniczeń związanych z dostępnością rynków zbytu oraz ograniczeń infrastruktury telekomunikacyjnej. Za najważniejszą cechę subregionu zdecydowanie uznano przedsiębiorczość.

Do najistotniejszych decyzji oczekiwanych ze strony władz lokalnych zaliczono stworzenie lokalnej polityki wspierania przedsiębiorczości oraz dostosowanie kształcenia do potrzeb rynku pracy. Biorąc pod uwagę wyniki badań, w tym wielkość badanych przedsiębiorstw, należy zakładać lukę informacyjną pomiędzy mikro, małymi i średnimi przedsiębiorstwami a ich otoczeniem instytucjonalnym. Na szczególną uwagę zasługuje potrzeba dofinansowania małych i średnich przedsiębiorstw oraz skupienie większej uwagi na rozwoju lokalnej polityki wspierania przedsiębiorczości. Niepokojący jest brak powiązań pomiędzy systemem kształcenia, a potrzebami rynku pracy,

niewielkich inwestycji w kapitał ludzki oraz braku działań innowacyjnych ze strony przedsiębiorstw. Może to być spowodowane brakiem tradycji inwestowania w kapitał ludzki i niedostrzeganiem realnej potrzeby związanej ze stałymi obrotami, co może być zagrożeniem dla ich funkcjonowania w przyszłości.

Jakkolwiek małe i średnie przedsiębiorstwa poprzez lokalny charakter swojej działalności wywierają szczególny wpływ na rozwój subregionu, wydaje się, że ich wpływ w badanym subregionie ulega pewnemu osłabieniu. Przedsiębiorstwa podejmują liczne działania modernizacyjne i ulepszające jakość produktów, wykorzystują przy tym lokalne zasoby, a rynek lokalny jest dla nich najważniejszym obszarem działania. Przyczyniają się do poprawy warunków życia społeczności lokalnej i tworzą nowe miejsca pracy. Jednak tylko w niewielkim stopniu podejmują lub zamierzają podejmować działania innowacyjne, które warunkują długofalowy rozwój. Innowacje są możliwe tylko wtedy, gdy otoczenie przedsiębiorstw (władze publiczne, instytucje okołobiznesowe) je pobudza oraz istnieje jasny przekaz lokalnej polityki gospodarczej stymulujący zachowania przedsiębiorstw. Również inwestycje w kapitał ludzki uznawane są za kluczowe dla rozwoju gospodarki opartej na wiedzy. Biorąc pod uwagę wyniki badań dotyczące zaangażowania przedsiębiorstw w działalność innowacyjną oraz inwestycje w kapitał ludzki, należy zakładać ich ograniczony wpływ na długofalowy rozwój subregionu.

Literatura

- BOURDIEU P., WACQUANT L. (2001): *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*. A. Sawisz (tłum.), Terminus, t. 21, Warszawa, „Oficyna Naukowa”.
- FILIPIAK B., RUSZAŁA J. (2009): *Instytucje otoczenia biznesu. Rozwój, wsparcie, instrumenty*. Warszawa, Centrum Doradztwa i Informacji Difin.
- KOTARSKI H. (2013): *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój województwa podkarpackiego*. Rzeszów, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- NOGALSKI B., SZREDER J., WALENTYNOWICZ P. (2006): *Partnerstwo publiczno-prywatne jako szansa rozwoju lokalnego, bariery i korzyści*. [w:] M. Oliński (red.): *Uwarunkowania funkcjonowania sektora publicznego*, Olsztyn, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.
- NORTH D.C. (1997): *The Contribution of the New Institutional Economics to an Understanding of the Transition Problem*. WIDER annual lectures, t. 1, Helsinki, UNU/WIDER.
- PSYK-PIOTROWSKA E. (2011): *Aktywizacja i rozwój lokalny jako program i metoda działania na rzecz zmian*. „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Sociologica” (37), s. 149–169.
- STAROSTA P. (1995): *Poza metropolią. Wiejskie i małomiasteczkowe zbiorowości lokalne a wzory porządku makrospołecznego*. Łódź, Wydaw. Uniwersytetu Łódzkiego.
- STRUŻYCKI M. (2004): *Znaczenie małych i średnich przedsiębiorstw w rozwoju regionu — nowe wyzwania*. [w:] M. Strużycki (red.): *Małe i średnie przedsiębiorstwa w gospodarce regionu*, Warszawa, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- SZYMLA Z. (2005): *Podstawy badań rozwoju regionalnego*. „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Bochni” (3), s. 101–110.
- WOJTASIEWICZ L. (1997): *Problematyka rozwoju lokalnego w warunkach transformacji systemowej*. [w:] W. Maik (red.): *Problematyka rozwoju lokalnego w warunkach transformacji systemowej*, Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, Warszawa, KPZK PAN.
- ZASTEMPOWSKI M. (2008): *Macroenvironmental and Business Factors and Their Influence on Innovation Activity of Small and Medium-Sized Enterprises of the Kujawsko-Pomorskie Province*. [w:] J. Wasilczuk i K. Zięba (red.): *SMEs in Modern Economics. Selected Issues*, Szczecin, My Book Publishing.
- ZROBEK J. (2008): *Lokalne środowisko innowacyjne*. „Zarządzanie Innowacyjne w Gospodarce i Biznesie”, nr 2 (7), s. 191–202.